

„VENDÉGEK KÖZT VENDÉG”

**Poétikai örökség és szöveghagyomány:
Vörösmarty az ezredforduló után**

Szerkesztette: Hansági Ágnes, Hermann Zoltán

Tempevölgy könyvek 41.
2020

TARTALOM

Előszó	7
Zentai Mária: Hívott és hívatlan dalosok Vörösmarty műveinek zenei adaptációi, különös tekintettel a Szép Ilonkára	17
Vaderna Gábor: Mátyás király szerelmes Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka	45
Csonki Árpád: A kiséposz mint a magyar romantika reprezentatív műfaja?	66
Hermann Zoltán: Babarczi Schwartz Ottó a Csákról Körkép, némi utógondozással	95
Szajbély Mihály: Hová tűnt a gonosz? Az „eset” és az „emlékállítás” módozata Vörösmarty <i>Széplak</i> című kiséposzában	110
Fried István: Ut musica poësis Vörösmarty Mihály költészetének zeneisége	124
Lőrincz Csongor: Hangoltság, beszédhelyzet és affektus Vörösmarty költészetében	158
Hansági Ágnes: „... hang visszhangra lel” <i>Dialógusforma és többhangúság Vörösmarty Mihály lírájában</i> (Mit csinálunk? – 1844; Madárhangok – 1845; A nefelejtshöz – 1847)	218

Gere Zsolt: Kétes távol	
<i>Életrajzi és keletkezéstörténeti hátterek egy Vörösmarty-vershez .....</i>	254
Milbacher Róbert: Milton-nyomok Vörösmarty költészetében	306
Szilágyi Márton: Vörösmarty és az örök zsidó	314
Szalisznyó Lilla: Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata	
<i>Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke .....</i>	329
Pataki Viktor: A szívhalászat hagyománya – két szöveg között	367
Sziklay Cs. Mónika: „Dalolj még, dalolj még! hadd halljuk a szép szót...”	
<i>Erdélyi János Vörösmarty Mihály Minden Munkáira írott bírálata .....</i>	381
Névmutató	401

ELŐSZÓ

Fogytán fogy a fényed.
A többi már bent ég –
Te pazarló gazda,
Vendégek közt vendég!
Fogytán fogy italod,
Mosolyod is fogy tán:
Maradj álmaiddal
Asztal alá rogyván.
Szép lakomák tűntén
Tenyészhet a szemét –
Szegény magyar költő,
Mire virradsz te még?
Mire virradsz, vendég,
Te tékozló gazda?
Ki másoknak boldog
Lelkét borul adta:
Fordulhat, mint a föld
Szent András havában,
Setét borulatba ...¹

A tanulmánykötet címét Kovács András Ferenc *Vörösmarty visszhangján* című verséből kölcsönöztük. A verset a szerző a magyar költészet kitűnő ismerőjének, Szigeti Csaba irodalomtörténésznek ajánlotta, és a címhez kapcsolt jelzéssel a *Téli prézlit* záró „Kilenc jegyzet” közül sorszám szerint a hatodikhoz irányítja az olvasót, tulajdonképpen még a vers szövegének

¹ Kovács András Ferenc, *Vörösmarty visszhangján* = *Téli prézli: versek 1995–2000*, Pécs, Jelenkor, 2001. https://reader.dia.hu/document/Kovacs_Andras_Ferenc-Teli_prezli-468

HOVÁ TÚNT A GONOSZ?

**Az „eset” és az „emlékállítás” módozata
Vörösmarty *Széplak* című kiseposzában**

Az „eset” és az „emlékállítás” fogalmait az André Jolles által az egyszerű formák közé sorolt „kasus” és „memorable” szavak magyar megfelelőiként használom. Jolles először 1930-ban megjelent, majd számos új kiadást ért munkájában¹ azt az alakulástörténeti pillanatot igyekszik tetten érni, amikor a nyelv már nem csupán kommunikációs eszközként funkcionál, hanem olyan formák médiumaiként, amelyek mint nyelvi jelekből létrejött *képződmények* [*Gebilde*] közvetítenek üzenetet. Véleménye szerint ezt a pillanatot lehet tetten érni az úgynevezett egyszerű formák (legenda, monda, mítosz, rejtvény, mondás, eset, emlékállítás, mese és vicc) tanulmányozása során. Valamennyi jellemzője, hogy mögöttük nem áll normatív poétika, nem *létrehozzák* őket, hanem a világ érzékelésének közvetlen lenyomataiként *létrejönnek*.² Nem értelmeznek, hanem észrevételeznek, azaz spontán módon kifejezik az elmének azt a sajátos, adott korban gyökerező működését [*Geistesbeschäftigung*], amelynek létrejöttüket köszönhetik. Elemi formákat képeznek, mindegyikben sajátos, csak rá jellemző módon mutatkozik meg a világ. Számuk véges,³ közös jellemzőjük pedig az, hogy a nyelv mint olyan, és a művészi formák között foglalnak helyet, nyomukban végtelen számú irodalmi forma jöhet létre.

1 André JOLLES, *Einfache Formen: Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorable, Märchen, Witz*, Tübingen, Niemeyer, 1982⁶.

2 *Uo.*, 234.

3 *Uo.*, 171.

Vörösmarty *Széplak* című kiseposza mögött az *eset* és az *emlékállítás* egyszerű formáit vélem felfedezni,⁴ s hogy mindjárt kettőt, az a Vörösmarty által létrehozott irodalmi forma összetett voltára utal.

Az eset mint egyszerű forma

Az eset mint egyszerű forma mindig valamely tett mérlegelésével függ össze. Ezt Jolles a legenda egyszerű formájával való összevetéssel mutatja be.⁵ A legendákban a gonosz elemi formában mutatkozik meg, gonoszsága nem valamely törvény valamely paragrafusába ütközik, hanem elemi meggyőződésbe, és a bekövetkező csoda ennek a meggyőződésnek a helytállóságát igazolja. Bűnügyek esetében viszont mindig mérlegelés történik a törvény paragrafusainak figyelembevételével, és a mérleg serpenyője egyik vagy a másik irányba mozdul el. Az *eset* mint egyszerű forma, normák ütközésének esete, amikor a mérleg mindkét serpenyőjében normák vannak, melyek azonban kizárják egymást. Ilyen az, amikor a büntetőtörvénykönyv normája és saját morálunk, jogérzékünk normája ellentmondásba kerül egymással, amikor az esetnek nincsen minden szempontból kielégítő megoldása.⁶

Jolles példatörténete, melyet a *Berliner Illustrirten Zeitung* 1928-as évfolyamának 3. számából idéz fel, a tolvajról szól, aki a nagyváros forgatagában ellop valakitől egy pénztárcát, benne kisebb címletekben összesen 100 márkával. A pénzt elosztja a szeretőjével, akinek elmondja a pénz eredetét, s aki így orgazdává és bűntárrsá, azaz büntethetővé válik. Viszont, ha a pénztárcában egy darab százmárkás lett volna, amit a tolvajnak fel kellett volna váltania ahhoz, hogy megoszthassa, szeretője már nem vált volna

4 Korábbi tanulmányaimban, egyéb problémák nyomába eredve, *a monda, a mese és a mítosz* egyszerű formáiból indultam ki; vö. SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, ItK, 1999/3, 424–440. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00285/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1999_03_424-440.pdf; Szajbély; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór* (1825–1904), Pozsony, Kalligram, 2010 (*Magyarok emlékezete*), 43–55; 65–66; 103–108; 117–120; 191–201; 247.

5 JOLLES, *i. m.*, 23–61.

6 *Uo.*, 174–176, 179.

a törvény betűje szerint orgazdává, mert nem a lopott tárgy került volna hozzá, s így nem is lett volna büntethető.⁷

Az esetet azért érezzük groteszknek, mert benne normák ütköznek. Ha azt a (morális) normát fogadjuk el, hogy aki lopott értéket annak tudatában elfogad, hogy az lopott, bűnös és büntetendő, akkor a büntetés mindenképpen jogos. Amennyiben viszont azt a törvényi normát tarjuk érvényesnek, hogy büntetést csak az érdemel, aki lopott tárgyat fogad el, akkor úgy is vélekedhetünk, hogy nem kellett volna bűnösnek tekinteni őt, hiszen a konkrét eset éppen csak megfelel ennek a kritériumnak. Merre billen a mérleg nyelve? Erre a kérdésre a történet nem ad választ. Az esetnek mint egyszerű formának ugyanis éppen az a sajátossága, hogy elhelyezi a normákat a mérleg serpenyőibe, de nem foglal állást abban a tekintetben, hogy melyik találtatik könnyebbnek.⁸ Másként fogalmazva, amennyiben a történet állást foglal a mérés eredményének a kérdésében, úgy már nem egyszerű, hanem összetett (esetlegesen művészi) művészi formáról van szó.

Jolles felhívja a figyelmet arra is, hogy az eset mint egyszerű forma, mindig történetekbe öltözik, melyek egyes elemei szabadon, más elemei bizonyos korlátok között cserélhetők anélkül, hogy az alap megváltozna. A példatörténet vonatkozásában szabadon cserélhető, hogy a lopás a nagyvárosi forgatagban vagy egy falusi kocsmában történt-e, hogy tölem loptak-e, vagy az úszómestertől. Az esethez azonban feltétlenül kell tolvaj, pénztárca, benne kisebb címletű papírpénzekkel, és kell orgazda. De hogy a tolvaj férfi vagy nő, hogy a pénzösszeg 100 márka vagy 500 márka, hogy az orgazda a szeretője-e vagy a barátja, az már megint csak szabadon cserélhető. Az esetet mint egyszerű formát, mindig történetek interpretálják, s mivel ezek elemei cserélhetők, ezért Jolles úgy véli, az *eset* egyszerű formája már az egyszerű formák határán áll, csaknem átbillen a művészi formába és könnyen novellává alakulhat. Művészi forma alatt ugyanis véleménye szerint olyan irodalmi formákat értünk, amelyek személyes választásokat, személyes beavatkozásokat feltételeznek, és ahol a

7 Uo., 173.

8 Uo., 191.

művészi tevékenység nyomán végérvényesre formált és egyszeri nyelvi produktumok jönnek létre.⁹

A Széplak keletkezésének története

A *Széplak* keletkezésének története ismert, a kritikai kiadás részletesen bemutatja,¹⁰ itt most csak röviden. Szemere Pál a *Muzárion* 1929-ben megjelent III. kötetében *Usge und Zacchi* címmel egy rövid, német nyelvű, prózában tördelt verses elbeszélést közölt. A lap olvasói számára csak utóbb válhatott világossá a közlés célja: Szemere néhány íróársát arra szólította fel, hogy a történetet, általa meghatározott tónusban és műfajban dolgozza át. Vörösmarty az eposzi formában való kidolgozásra kapott felkérést. Azt azonban Szemere nem kötötte ki, hogy a történet változatlan maradjon. És nem is maradt az. Ahány feldolgozás, annyi történet, van közöttük olyan is – például Vörösmartyé –, amelyről a kritikai kiadás joggal írja: ha más forrásból nem tudnánk, hogy erre a felkérésre készült, akkor nem is gondolnánk, hogy köze lehet a mintaszöveghez.¹¹

A *Széplak* keletkezése mögött tehát egy irodalmi formába foglalt történet áll, melyről Vörösmarty leválasztotta a cserélhető elemeket, visszament a póre esetig, melyet aztán új történetelemekkel interpretált és új, művészi formát adott neki. Azt azonban, hogy az *eset*, amelyre ezt a művészi formát építette, az *eset egyszerű formája*, paradox módon csak az általa létrehozott művészi forma teszi láthatóvá; pontosabban csak az általa koncipiált *eset* felel meg az egyszerű forma elvárásainak.

A mintaelbeszélés – utóbb derült ki, hogy Konrad Pffeffel munkája, mert Szemere név nélkül közölte – egy Japánban játszódó szerelmi tragédia története. A kritikai kiadás jegyzetei között az eredeti szöveg (*Usge*

9 *Uo.*, 182.

10 VMÖM 5, 556–562.

11 VMÖM 5, 565.

und Zacchi: Eine japanische Geschichte) teljes terjedelmében olvasható.¹² A szegény pásztorleányt feleségül veszi a szép és gazdag vadász, a szerelem kölcsönös, a boldogság teljes lehetne, de a leány nem tudja elfelejteni otthon hagyott szegény és ráadásul nagybeteg anyját. Ajándékot küld neki, anyja hálálkodó levelét könnyezve olvassa, de bánatát el akarja titkolni férje előtt, s amikor a féltékeny férj, a helyzetet félreértve, meg akarja szerezni a levelet, nem adja oda, inkább lenyeli, majd holtan esik össze. Az orvos kiboncolja a holttestből a levelet. Világossá válik a nő ártatlansága, a férfi kétségbeesik, üvölt a fájdalomtól, furdalja a lelkiismeret. Hogyan éljen tovább? Feleségének márványkápolnát emel, a beteg anyát pedig magához veszi, és olyan gondosan ápolja, mintha az édesfia lenne.

Vezessük vissza ezt a történetet a mögötte álló esetre.

Egy férfi és egy nő házasságot kötnek, a férj okatlan féltékenységgel akaratlanul a nő halálát okozza, büntetése a gyötrő lelkiismeret-furdalás, vezeklése pedig a jótett.

Ez nem egyszerű forma. Norma nem feszül normával szemben, az akaratlan vétséget arányos bűnhődés követi. A zárlat melodramatikus, semmi sem marad felfüggesztve. Nem így Vörösmartynál. A *Széplak* cselekménye nyomán az *eset* a következőképpen alakul: egy férfi és egy nő házasságot kötnek, egyértelmű jelek utalnak arra, hogy a nő hűtlen, a férj a Szent László által hozott,¹³ Corvin Mátyás és II. Ulászló által megerősített törvényeknek megfelelően büntet,¹⁴ megöli csapodár feleségét, akinek ártatlanságára azonban fény derül. A joggal gonosznak gondolt nő nem gonosz. Büntetést érdemel-e a *valószerűnek*¹⁵ áldozatul esett férj, szük-

12 Uo. 557–558.

13 „Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, Istennek adjon számot róla; és ha kedve tartja, vegyen más feleségül.” (Szent László dekrétumaiból idézi: MERÉNYI Kálmán, *A házasság (család) büntetőjogi védelmének történeti fejlődése Magyarországon*, Acta Universitatis Szegediensis : Acta Juridica et Politica 41(1992), 325–340. Itt: 326. http://acta.bibl.u-szeged.hu/6727/1/juridpol_041_325-340.pdf

14 Uo., 326–328.

15 Vö. Tzvetan TODOROV, *A valószerű, amelyet nem tudunk kikerülni*, ford. MIKLÓS Pál = *Strukturalizmus I–II*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., Európa, é. n. [1971] (Modern könyvtár), I. 66–70;

ségképpen gonosz-e az, aki gonoszságot követ el? Itt jól érzékelhetően két norma feszül egymásnak, azaz Vörösmarty a német szerző történetét egyszerű formává redukálta, melyből azután személyes érdekeltségű művészi formát hozott létre. Mint eposzírói munkássága során gyakran,¹⁶ ezúttal is lírai elemeket szőtt a történetébe, itt expressis verbis azzal a céllal, hogy a régmúlt történései mellett saját múltjának, ifjúságának, szerelmének, s az ifjúkor tájának is emléket állítson.

S ha ez így van, akkor munkájának értelmezéséhez az *eset* mellett az *emlékállít*ás egyszerű formáját is érdemesnek látszik segítségül hívni.

*Az emlékállít*ás mint egyszerű forma

Az emlékállít

ás mint egyszerű forma közös vonása az *esettel*, hogy mindkettő visszavezethető egyféle alaptörténetre.¹⁷ Azoknak a részleteknek azonban, amelyek az emlékállít

Tzvetan TODOROV, *Typologie du roman policier* = T. T., *Poétique de la prose*, Paris, Seuil, 1971 (Poétique), 55–65.

16 SZAJBÉLY Mihály, *Vörösmarty Mihály elhamvadt versei* = Uő, *Álmok álmodói: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1997, 7–27. Itt: 20–23.

17 JOLLES, *i. m.*, 200–217.

maga ellen fordította a fegyvert, a filmdíva által sokszor eljátszott fikciós történet most valóságossá vált. A mellérendelt tények úgy rendeződnek el egymáshoz és a fő tényhez képest, hogy általuk a fő történet – az öngyilkosság – egyedisége, sajátos körülményei válnak érzékelhetőkké. Másként fogalmazva, a tulajdonképpeni történet egy nagyobb egész részévé lesz, mely ugyanakkor kerekké, és mintegy önmagától értetődővé válik.¹⁸

Amit Jolles leír, az összecseng a posztmodern történelemelmélettel,¹⁹ és a mindenkori történetíró tevékenységét is megvilágítja. Az idő múlik, történéseinek száma végtelen, a történész tevékenysége nyomán azonban egy történet kiválik, történelmi ténnyé lesz, kontextualizálódik, és ugyanakkor lehatárolódik. Az e tevékenység mögött meghúzódó egyszerű formát nevezi Jolles *memorabilének*, mely a görög *Apomnemoneuma* latin fordítása. Xenophón címezte így Szókratész emlékének megőrzésére készült munkáját, melyben a mester személyiségéről személyes benyomások nyomán vitatkozó Platónnal és Antiszthenésszel szemben olyan történetek által idézi fel Szókratész alakját, amelyek valóban megtörténtek. Jolles úgy fogalmaz, hogy ha az emlékéllítés egyszerű formája által kifejezett elmeműködés lényegét egy szóban kellene kifejezni, akkor ez a szó a *tényszerű* lenne.²⁰ Az emlékéllítés egyszerű formájának a médiuma a valóságos (megtörtént) tények sokasága. A szabad tényekből kötött ténytényszerűség jön létre, mely a fő történetet a maga konkrétságában, lehatároltan és ugyanakkor hihetően képes felmutatni.

Az emlékéllítésről szóló fejezet végén Jolles arra is utal – jelezve: ezzel már elhagyja tulajdonképpeni tárgyát, az egyszerű formák bemutatását –, hogy azok a művészi formák, amelyek a fikciót valamely okból konkrétan

18 Uo., 203.

19 E. H. CARR, *Mi a történelem?*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Osiris, 1995; *A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta Bp., Kijarat, 2000. (Narratívák, 4); GYÁNI Gábor, *A történetírás fogalmi alapjairól: Tény, magyarázat, elbeszélés = Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006 (Osiris tankönyvek), 11–53; KISANTAL Tamás, SZEBERÉNYI Gábor, *A történetírás „nyelvi fordulata” = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 419–448; Hayden WHITE, *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, ford. BERÉNYI Gábor et al., Bp., Osiris, 1997. (Horror metaphysicae)

20 JOLLES, *i. m.*, 211.

és hihetően akarják ábrázolni, gyakran élnek az emlékéllítés egyszerű formájából ismert eszközökkel.

Kérdés, hogyan élt velük Vörösmarty a *Széplak* szövegének kialakítása során.

A válasz már csak azért is összetett, mert Vörösmarty egyszerre állít itt emléket saját ifjúkorának és – látszólag – egy több száz évvel korábbi esetnek. Látszólag azért, mert a kettő státusza különböző. Saját története tényeken alapul: a Völgyességben töltött ifjúkori évein, ott átélt reménytelen szerelmén, a tényszerűen, létező elemek által megidézett völgyességi tájon. A széplaki romhoz fűződő történet viszont egyetlen tényszerű elemmel rendelkezik csak, s ez maga a völgyességi táj részét képező vármaradvány. Magát a történetet már a kortársak is alapvetően regeként, azaz némi történeti alappal bíró fikcióként olvasták. P. Szathmáry Károly regéről szóló, jóval későbbi meghatározása is tökéletesen illik rá: érzelmek és szenvedélyek által előidézett események ábrázolása „egyszerű ódon naivsággal”.²¹ Az, hogy mögötte nagyon távol ott áll a monda egyszerű formája, melynek a rege, Arany János megfogalmazását idézve, egyféle „csodásból kivetkezett”²² műköltészeti mutációja²³ most kevésbé érdekes. Fontosabb, hogy a rege műfajában, melyet nem köt az emlékéllítés tényszerűség-követelménye, Vörösmarty minden további nélkül művészi formává alakíthatta az *eset* egyszerű formáját.

Mi módon tette ezt – ez az első megválaszolendő kérdés. A második pedig az, hogy milyen módon élt eközben mégis az emlékéllítés eszközeivel, pontosabban a rege története miként válik – hipotézisemet megelőlegezve – a személyes múlthoz fűződő emlékéllítés szerves részévé.

21 P. SZATHMÁRY Károly, *A beszély elmélete*, Budapesti Szemle, XII(1868)/38–40, 15–66. Itt: 23. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiSzemle_1868_012/?pg=14&layout=s

22 ARANY János, *Széptani jegyzetek = Uő, Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek; Szépprózai fordítások; Kisebb cikkek; Tanulmányok; Iskolai jegyzetek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (AJÖM, 10), 532–565. Itt: 549.

23 SZAJBÉLY, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, 435.

Az eset művészi formává alakítása voltaképpen az egyszerű formához kapcsolható járulékos (cserélhető) elemek megválasztását és elrendezését jelenti. Ez egyben az emlékállítás egyszerű formájának művészi formává alakítását is jelenthetné, hiszen – mint láttuk – ott is járulékos elemeknek a történetmaghoz való rendeléséről van szó. A rege története azonban fiktív, ily módon elemei csak az irodalmi mű lehetséges világán belül minősülnek tényeknek, azaz felelnek meg a *valószerű* elvárásának. Ez utóbbi elvárásnak való megfelelés viszont szükséges ahhoz, hogy az *eset* egyszerű formájából kibontakozó művészi forma mintegy sorsszerű történetként vezethessen el a *gonosz* mibenlétének mérlegelési kényszeréig.

A *valószerű* követelményének való megfelelés Zenedő és Ugod történetének esetében a feleség bűnösségéről szóló tévhit kialakulásának és a hozzá kapcsolódó cselekvéssor lefolyásának *sorsszerű* ábrázolását követeli meg. Annak felmutatását, hogy a valószerűt – ahogyan Tzvetan Todorov fogalmaz – nem lehet kikerülni, a bizonyíthatatlan (vagy „idő után” bebizonyosodó) igazsággal szemben mindig a valószerű kerül ki győztesen.²⁴

Mint Ugod esetében is.

A Vörösmarty által teremtett lehetséges világban gondosan elrendezett „tények” egész sora vezet oda, hogy Ugod valóságosnak hiszi a valószerűt. Mindezt az alapozza meg, hogy Zenedő „mindennél szebb vala”, míg Ugod nem volt szép férfi, az ifjú vitézek között „jelesebb arczút ’s termetre delibbet / Láthata már Zenedő”. Emiatt nem bízik a feleségében, „gyanút táplált, ’s kór gondolat üle fejében; / Nem hiheté, hozzá hogy hű legyen ennyi dicsőség, / Ennyi magas szépség.”²⁵ És emiatt hisz a pletykáknak, melyek arról szólnak, hogy amíg ő a cseh martalócok ellen harcol, addig otthonában „jövevény gyermek, korcsok’ nemzője bitangol / Szép örökén, ’s bűnnel fertőztet régi nemes vért!”²⁶ Ráadásul látszólag csalhatatlan bizonyyságot szerez a hír valóságáról: amikor véletlenül találkozik Orbaival,

24 Todorov, *A valószerű, amelyet nem tudunk kikerülni*, 69.

25 VMÖM 5, 178.

26 *Uo.*, 184.

háza látogatójával, otthon hagyott ősi pajzsát véli látni nála. A félreértés tisztázására nem ad esélyt. Dühös szózatot intéz Orbaihoz, melyre nem vár választ, üldözni kezdi, meg akarja ölni. Ugyanez ismétlődik, amikor hazaér, azzal a különbséggel, hogy Orbainak sikerül elmenekülnie, Zenedőnek azonban nem. Bár Ugod még egy esélyt akar adni annak, hogy teljes biztonsággal megbizonyosodhasson az igazságról, s ezért lopva közelíti meg otthonát, de az *igazság* felismerését a *valószerű* ismét megakadályozza. Úgy gondolja, ha váratlanul felbukkan és feleségének szegezi a pajzsról szóló kérdést, viselkedésén lemérheti, hogy bűnös-e, vagy sem. Ám amikor megpillantja az asszonyt, az éppen rátalál Orbai ártatlan búcsúlevelére, és olvastán könnyekre fakad. A látszat egyértelműen ellene szól, a helyzet tisztázására már nincsen esély: Ugod megöli Zenedőt, akinek ártatlanságáról csak utóbb, a levelet olvasva győződik meg.

Hogyan válik ebben a történetben a valótlán valószerűvé, a valóságos látszólag valótlanná?

Ázáltal, hogy az Ugod cselekedeteit motiváló információkat többnyire nem kommunikációk, hanem észlelések közvetítik, a rege lehetséges világában az információk meghatározó forrásai nem a kommunikációk, hanem az észlelések. Márpedig az észlelések információértéke sokkal esetlegesebb, mint a kommunikációké.²⁷ Kommunikációk esetében a megszólított félnek lehetősége van a viszontválaszra, így az üzenet küldője ellenőrizheti észlelésen alapuló feltételezésének jogosságát. Pusztá észlelés esetén viszont hiányzik a visszacsatolás. Ha a sétálóutcán szembejövő ismerősöm, mielőtt köszönhetnék neki, egy cipőbolt kirakatának szemlélésébe merül, ezt észlelve gondolhatom azt, hogy haragszik rám. Ha odamegyek hozzá és megszólítom, akkor tisztázhatom a helyzetet. Talán csak kilukadt a cipője, sürgősen újra van szüksége, ez kötötte le a figyelmét. De ha nem szólítom meg, akkor csendesen emésztetem önmagam, és nagy az esélye annak, hogy hamarosan olyan viszonyba kerülünk, mint a nyuszika és a medve a fűnyírós viccben.

27 Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek: Egy általános elmélet alapvonásai*, ford. BRUNCZEL Balázs, Kiss Lajos András, Bp., Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat, 2009 (Társadalomelmélet – Kommunikációtudomány), 169, 437–442.

Ugod tragédiáját az okozza, hogy inkább hisz az észleléseknek, mint a szavaknak. Éles ellentétet lát Zenedő szépsége és saját csúfsága között, ebből pedig arra a következtésre jut, hogy a nő hűtlen lesz hozzá. Félelméről azonban nem beszél, „rejté a’ vádat”, azaz nem kezdeményez kommunikációt, sőt gyilkos indulatában leperegnek róla Leányvár aggszűz úrnői közül az idősebbnek óvó jósszavai is:

Vért látok kezeden, mellyet vizek’ árja le nem mos,
Tűz nem emészthet meg. Menj el, valamerre szemed lát;
Csak ne hazádba, hol a’ szép nő aggódva reád vár,
Gyász neked, és gyász a’ bal sors-üldözte, magának.²⁸

A csúf férfi tehát esélyt sem enged feltételezése ellenőrzésének. Magatartása lélektanilag (ha úgy tetszik: emberileg) tökéletesen érthető. Éppen ez alapozza meg a rákövetkező történések valóságosságát, emiatt hisz a pletykáknak, s emiatt éri be azzal, hogy a hírek valóságtartalmáról pusztá észlelések, ne pedig kommunikációk útján győződjék meg. Zenedő és Ugod külalakja, a szépség/csúfság ellentéte tehát sorsszerűen determinálja a történéseket, és nem engedi érvényesülni belső tulajdonságaik hasonlóságát, lelki nemességüket.

Az *eset* egyszerű formája, fejtegeti Jolles, különösen alkalmasnak bizonyult arra a szerepre, hogy a 19. században kibontakozó pszichologizáló, latolgató irodalom ősfarmájává váljék.²⁹ Vörösmarty munkája ezt a megfigyelést messzemenően igazolja. Látszólag minden Zenedő ellen szól, a gyilkosság pszichikailag motivált, az *eset* egyszerű formája nyomán egyedi (egyszeri) művészi forma jött létre – mely részét képezi az *emlékállít* egyszerű formájából létrejött művészi formának.

28 VMÖM 5, 186.

29 JOLLES, *i. m.*, 196, 199.

Vörösmarty emlékéllítésének tárgya

Vörösmarty emlékéllítésének tárgya azonban, mint már jeleztem, nem a regébe foglalt fiktív esemény. Még csak nem is személyes élettörténete, annak valós eseményei képezik az emlékéllítés tárgyát, hanem a hozzájuk kapcsolódó, feledéstől fenyegetett érzések és érzelmek. Az alaphelyzet tehát lírai, amivel küzd, az megint csak – akár a *Zalán futásában*, még ha más kontextusban is – a *haladékony* idő, melynek hangzása Szörényi László megfigyelése szerint baljóslatúan kétértelmű: „a »hal« és a »halad« ígéhez egyaránt kapcsolódhatnak.”³⁰ A *Széplak* létrehozása – benne a széplaki romhoz fűződő regével – az idő haladékonysága elleni személyes küzdelem sikerességének a próbája.

Mindez kiolvasható a mű előhangjából.

Vörösmarty grandiózus, nyolcsoros hasonlattal indít, melynek második (hasonlított) fele az idő múlását visszafelé tartó mozgásként ábrázolja: előrehaladásával egyre inkább eltávolít a múltban rögzült időponttól, az ifjúságtól: „haladékonysága” így paradox módon nem a jövő, hanem a múlt, a „feledés honja”, a múlt halála felé való, inverz mozgásként jelenik meg. Ezt a szokatlan mozgást Vörösmarty a fölriasztott és őszi leveleket zörgetve menekülő szarvaséhoz hasonlítja, melynek útja a Bakony végtelen rengetegébe vezet. Az őszi említése az elmúlás, tehát az idő dimenzióját lopja a történésbe, míg a menekülés otthontalanná válást jelent: a büszke fejét hátára hajtva menekülő szarvas útja végtelen – azaz bejárhatatlan és kiismerhetetlen – rengetegbe visz.

Az idő haladása által távolodó múlt maga a regék és álmok által meghatározott ifjúság, melyet a felnőttkor józansága megsemmisüléssel fenyeget. Ezt erőteljes negatív festéssel induló sorok fejezik ki: a feledés honjában „a’ patak immár / Nem csörög, ős partján a’ fáradt szép Rege szúnyad, / ‘S a’ rokon Álomnak szó nélkül nyugszik ölében.”³¹ A hasonlatot a múltat

30 SZÖRÉNYI László, „... s hű a’ haladékony időhöz”: Kompozíció és történelemszemlélet a *Zalán futásában* = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”: Tanulmányok, Bp., Magvető, 1989 (JAK füzetek, 45), 36–84. Itt: 36.

31 VMÖM 5, 177.

megőrző epikus költészet elnémulásának melankóliája lengi át. Innen nézve a széplaki romhoz fűződő rege létrehozása nem szereplőinek, hanem alkotója ifjúkorának állít emléket, megalkotása a múlt birtoklásának, a fiatalság és a költői ihlet megőrzésének záloga.

Az emlékezet felfrissítésének a lehetősége a völgyeségi táj állandóságában rejlik, a hegytetőkön százados erdőkkel, a dombokon a táj részévé vált agrikultúrával, a szőlőműveléssel, míg a völgyek a teremtés idejének paradicsomi állapotait őrzik, égi maradványként. A Völgyesség innen nézve a teremtés tájának emlékezete. A költő, ha visszatér e különböző múltak által többszörösen keresztülszőtt vidékre, képessé válhat saját személyes múltjának megidézésére:

Ott mikor elfáradt testem nyugalomra hanyatlik,
Lelkem az ifjúság' képét öltözve magára,
Ábrándozva bolyong egyedül a' csörge pataknál,
'S szárnyain ismét a' szerelemnek hordja bilincseit,
'S hordja szelíd kötelét az elomló szőke hajaknak.³²

Az eposz keletkezésének idején, 1828-ban, Vörösmartytól már távol került a Perczel Etelka iránt érzett reménytelen és fájdalmas szerelem. 1827. augusztus 23-án Pesten kelt, Stettner Györgyhöz írott leveléből azonban kiderül, hogy a hajdani szenvedélyt felváltó közöny nem megkönnyebbülést, hanem értékvesztettséget és kiüresedést jelentett számára.

[...] jól vagyok, ha ugyan lehet, elfásúlt lélekkel, nem szenvedve, gyönyört nem érezve. A' napokban itt lesz E..., nem tudom, megláthatom-e? Talán fogom látni; de mért nem olly szemmel, mint öt évvel ez előtt? Akkor egy tekintet hónapokig álmodtatott volna, most talán meg sem indíthat, annyira sem vihet, hogy a' multra vissza nézván borzadjak magamtól.”³³

32 Uo.

33 VMÖM 17, 178.

A kiseposz előhangjának imént idézett sorai viszont arról szólnak, hogy a Völgységbe való visszatérés, a táj állandóságának az élménye megidézhetővé teszi a múltat. Ha álomra hajtja ott a fejét, fiatalsága álmai válnak visszaálmodhatókká. Így írhatja bele önmagát a költői lelkű, Zenedő szépsége által megigézett Orbaiba, akit a rokon lelkeknek kijáró szimpátiával fogad a szép nő. Szívesen hallgatja az általa megidézett regéket Hunyadi korából, még ha mosolyogva megint is, amikor az ifjú rajta felejt a szemét és elakad benne a szó – hogy aztán tovább hallgathassa „regéje” csodáit: / A’ ragyogó haju lányt, ’s a’ tündérkerti szerelmet.”³⁴ Az álom idilljével szemben az ébrenlét viszont a bús emlékeket teszi a „dalló” számára megidézhetőkké; így azt a regét, melynek őrzője a „széplaki bús rom”.³⁵ S e rege elmondja azt is, ami egyébként nem volna elmondható. Tudjuk, a himlőhelyes arcú Vörösmarty sem volt szép férfi. S hogy milyen gondolatai és érzelmei, miféle elfojtott indulatai lehettek Perczelék házában, melyekre visszatekintve, idézett levele szerint, *borzadnia kellene* önmagától, arról leginkább talán Ugodnak és Zenedőnek az emlékéllítés szerves részévé vált története nyomán alkothatunk fogalmat magunknak.

34 VMÖM 5, 182.

35 *Uo.*, 177.